

PÁLEO- AKTUEEL

5

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1994, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: opgraving te Noordbarge met de plattegrond van een boerderij uit het eind van de ijzertijd

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0420 0

PALEO-AKTUEEL

5

redactie

Mette Bierma
Otto H. Harsema

Archeologisch Centrum

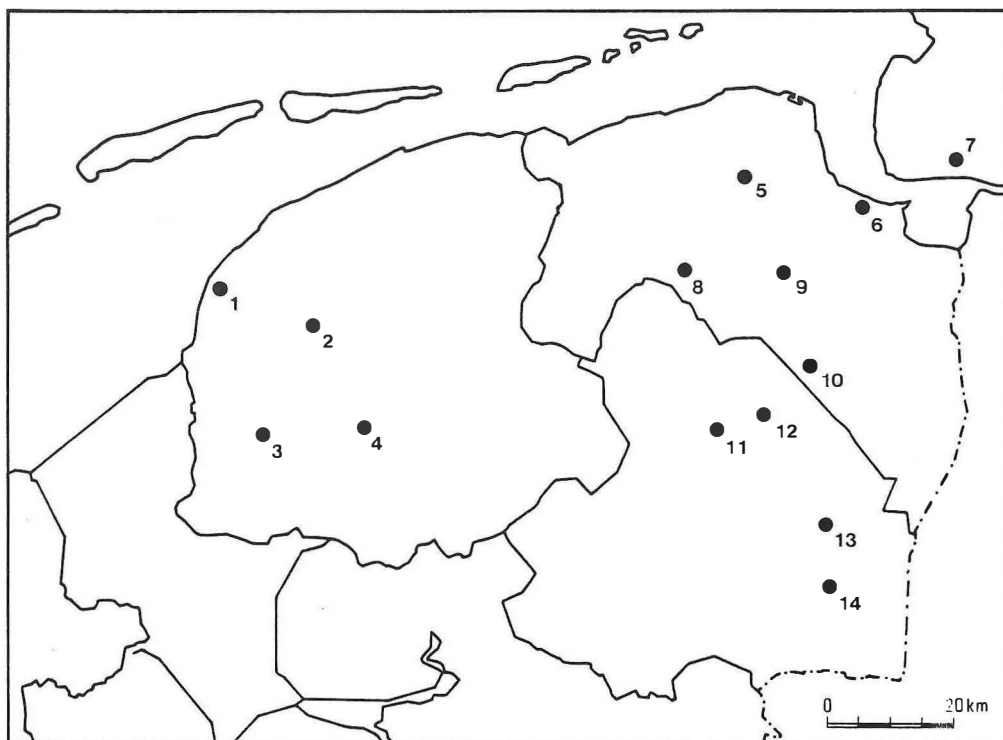
Groningen, 1994

In deze aflevering: Albanië, Duitsland, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland, Spanje en Tunesië.

In deze aflevering uit Noord-Nederland en Noord-Duitsland:

1. Wijnaldum; 2. Lions; 3. Oudega; 4. Akmarijp; 5. Westeremden; 6. Heveskes; 7. Emden;
8. Groningen; 9. Slochteen; 10. Wildervank; 11. Ballo; 12. Gieten; 13. Exlo; 14. Noordbarge.

INHOUD

J.R. BEUKER & M.J.L.Th. NIEKUS Het midden-paleolithicum van Noord-Nederland	9
R.H.P. LUTGERINK Warme ijstijden ?!	11
G.-J. BARTSTRA Postmodern naar Pompanua	14
M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Een vindplaats van de overgang laat-paleolithicum/mesolithicum bij Oudega (Fr.)	17
G.R. BOEKSCHOTEN & D. STAPERT 'Rings & sectors': een computerprogramma voor ruimtelijke analyse	22
G.L.G.A. KORTEKAAS & M.J.L.Th. NIEKUS Een vindplaats uit het vroegere mesolithicum in de Hooilandspolder, gemeente Slochteren (Gr.)	27
S. BOTTEMA & H.R. REINDERS Door het land der Skipetaren	32
R. BAKKER Het Gietsenveentje, gemeente Gieten (Dr.): unicum of probleemgeval?	35
J.N. LANTING Het na-onderzoek van het vernielde hunebed D31 ^a bij Exlo (Dr.)	39
J.J. HEKMAN Nieuw archeologisch onderzoek op Syros (Griekenland)	43
JOSE LUIS SANZ BRETÓN & J. SCHELVIS De mijten (acari) uit Peñalosa en Cerro de la Cruz (Spanje) en Halos (Griekenland)	47
M. MAASKANT-KLEIBRINK Een voorlopig verslag van de opgravingen op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima, Calabrië	50

B.J. HAAGSMA & P. ATTEMA	
Het <i>Casa di Angelina</i> , een traditionele boerderij bij de opgraving te Francavilla Marittima (Calabrië, Italië)	55
J. BOUMA & W. PRUMMEL	
Potten en botten: offergebruiken in Midden-Italië	60
Y. DIJKSTRA	
De opgravingscampagne 1993 in Hellenistisch Halos	65
O.H. HARSEMA	
Zes dagen in juni op de es van Noordbarge (Dr.)	69
G.J. DE LANGEN, T. PERGER, W. PRUMMEL, J. SCHELVIS, E. TAAYKE, J. WILLEMSSEN & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Bolland bij Lions (Fr.)	74
J. FEYE	
Uzita, een Romeins stadje (Tunesië)	80
A.T. CLASON & E. KNOL	
Het ongehoornde rund in de Nederlandse kuststreken	85
D.L. BEKKER	
Faunafragmenten van twee terpjes nabij Emden (Duitsland)	89
E. TAAYKE	
De Groningse tongval anno 94	93
Y. SABLEROLLES	
De glasvondsten van Wijnaldum (Fr.)	97
G.J. DE LANGEN, J. ORBONS, T. PERGER, J. VAN DER VAART & M. WISPELWEY	
Onderzoek naar de kerk op 't Olthof van Akmarijp (Fr.)	102
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
Bewoningssporen langs de Zeemsloot bij Westeremden, gemeente Loppersum (Gr.)	107
H.T. WATERBOLK	
In de ban van Banlo	110
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
Een onbekend steenhuis te Heveskes (Gr.)	115

A. JAGER	
Middeleeuwse adelshuizen in Friesland	120
P. BAKS	
De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577	125
B. HAVINGA & A. UFKES	
De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen	130
A.F.L. VAN HOLK	
Vergelijking van de archeologische inventaris van de Groninger tjalk ‘De Zeehond’ met schriftelijke scheepsinventarissen uit het einde van de 19e eeuw	134
P.B. KOOI	
Een brief met gevolgen	139
D.C. BRINKHUIZEN	
Het dieet van de otter (<i>Lutra lutra</i>) in twee voormalige ottergebieden in Friesland	143
S. BOTTEMA	
Het lam gods is een Fries melkschaap	148
P. CLEVERINGA, A. BOSCH, S. BOTTEMA, R. CAPPERS & H.A. GROENENDIJK	
De moeraskalk van Wildervank (Gr.)	151

DE INVENTARIS VAN DE GRONINGER TJALK 'DE ZEEHOND' IN VERGELIJKEND PERSPECTIEF

A.F.L. van Holk

Inleiding

Vaak wordt impliciet aangenomen dat een archeologische scheepsinventaris een compleet beeld geeft van de materiële cultuur aan boord. In tegenstelling tot bijvoorbeeld een opgegraven huis of beerput is het inderdaad zo dat de meeste schepen 'in actie' verkeren als ze vergaan en daarmee een momentopname vormen. Toch is het noodzakelijk om ook ten aanzien van archeologische scheepsinventarissen de vraag te stellen hoe een complete inventaris er eigenlijk uit ziet.

Tussen het vergaan van een schip en het opstellen van de uiteindelijke vondstenlijst spelen zich allerlei processen af, die we samen kunnen vatten onder de noemers culturele en natuurlijke processen. De natuurlijke processen die van invloed zijn op de wrakvorming behelzen bodemgesteldheid, stroming en conserveringsomstandigheden. Tot de culturele processen behoren bergingspogingen van schip, lading en inventaris.

Ook de gevolgde opgravingsstrategie is natuurlijk van invloed op wat uiteindelijk bewaard blijft. Als gevolg van bovengenoemde processen is het mogelijk dat ook een scheepsinventaris uiteindelijk niet meer zo compleet bewaard blijft als we eigenlijk wel zouden wensen.

Naast archeologische bronnen van de opgegraven scheepswrakken zelf, bestaan er historische bronnen met schriftelijke scheepsinventarissen. Door vergelijking kunnen mogelijk lacunes in beide bronnen worden opgespoord. In het onderstaande worden de schriftelijke inventarissen van zeven tjalken en de archeologische inventaris van de tjalk 'De Zeehond' met elkaar vergeleken.

Schriftelijke inventarissen

De schriftelijke inventarissen betreffen boedelinventarissen. Het was verplicht om een dergelijke inventaris op te laten maken wanneer een ouder bij overlijden een minderjarig kind achterliet. In de boedelinventarissen komen alleen voorwerpen voor die betrekking hebben op het verblijf aan boord. Vandaar dat in deze bijdrage alleen die categorie voorwerpen aan bod komt. De boedelinventarissen zijn afkomstig van notarissen die in de Veenkoloniën resideerden. In totaal zijn achttien inventarissen gevonden tussen 1871 en 1892. Daaronder bevinden zich zeven inventarissen van schepen van hetzelfde type als 'De Zeehond'. De omvang van de schepen lijkt overeen te komen met de tonnage van 'De Zeehond'. Aan boord van alle tjalken woonden gezinnen, bestaande uit een schipper, schippersche en één of meer kinderen. Er is geprobeerd een soort standaardinventaris uit het materiaal te distilleren. Daartoe is gekeken naar het aantal inventarissen waarin een voorwerp wordt genoemd. In tabel 1 zijn de voorwerpen vermeld die in minstens een kwart, minstens de helft en minstens driekwart van alle inventarissen voorkomen. Ondanks het geringe aantal inventarissen is met percentages gewerkt, in aansluiting op ander onderzoek van boedelinventarissen. Bij dit onderzoek gaat men er van uit dat wanneer een voorwerp in de helft van alle boedelinventarissen voorkomt het tot de standaardinventaris behoort (Schuurman, 1989: pp. 116, 129).

De twee linker kolommen van tabel 1 laten zien welke voorwerpen tot een dergelijke standaardinventaris behoren. De voorwerpen dekken voor een deel de basisvoorwaarden voor het wonen aan boord: er

Tabel 1. Voorwerpen ingedeeld naar frequentie van voorkomen in zeven schriftelijke inventarissen van tjakken.

75-100%	50-75%	25-49%
tafel	stoel	stoof
beddegoed	lamp	kist
kachel	pot	mat
theegoed/porselein	ketel	emmer
roemer/glas(werk)	bord	wastobbe
(grof) steengoed/ grof aardewerk	trommel	pan
	kleding	koffiemolen
	sieraden	kom
	boekkrap	karaf
		vat
		kruik
		hemd
		ketting (goud)
		slot (goud)
		speld (goud)
		beursje
		doosje (zilver)
		flacon met dop
		spiegel
		(kerk)boek

kon voedsel worden bewaard, bereid en geconsumeerd; ook de behoefte aan verwarming, verlichting, slaappleaats en meubilair waren gedekt. Kleding behoort natuurlijk ook tot de standaardvoorwerpen; mogelijk werd niet altijd het lijfstoelbehooren van overledene en comparant opgetekend. Opvallend is dat in vier van de zeven schepen gouden en zilveren sieraden tot de inventaris behoren. Een aantal voorwerpen uit de middelste kolom zouden we in de linker kolom verwachten. Betrekken we de inventarissen van andere scheepstypen ook in het onderzoek dan blijken ketel, pot en bord inderdaad in meer dan driekwart van de inventarissen voor te komen.

Een aantal voorwerpen in de derde kolom hoort mogelijk bij de standaardinventaris, maar valt gezien de geringe omvang van de steekproef daarbuiten. Met inventarissen van andere scheepstypen erbij blijken stoof en koffiemolen in minstens de helft van de schepen voor te komen. Vreemd is het geringe aantal keren dat pan en spiegel worden genoemd.

Uit de schriftelijke inventarissen komt

een aantal voorwerpen naar voren die we mogelijk tot de standaardinventaris mogen rekenen. Anderzijds is de frequentie van het voorkomen van enige voorwerpen, die we eigenlijk bij de standaardinventaris zouden verwachten, aan de lage kant. Een grotere steekproef zou een oplossing voor dit euvel kunnen betekenen. Opvallende elementen in het standaardbestand schriftelijke inventarissen zijn het (grove) steengoed en de sieraden.

De Groninger tjak 'De Zeehond'

De gegevens die in deze paragraaf worden vermeld zijn ontleend aan het opgravingsverslag van 'De Zeehond' (Oosting & Vlierman, 1990). In 1972 is op kavel F 3 in Oostelijk Flevoland een schip opgegraven. Het bleek te gaan om een Groninger tjak, geladen met rode veldovenstenen. De lengte van het schip bedraagt 23,20 m. Op basis van berekeningen aan de hand van archeologische gegevens ligt het maximale laadvermogen rond de 156 ton. In een schriftelijke

lijke bron, die mogelijk betrekking heeft op 'De Zeehond', wordt een tonnage van 112 genoemd. Het schip was in drie afzonderlijke ruimtes onderverdeeld: een vooronder, het ruim en een achteronder, dat als woonruimte dienst deed.

De voorwerpen, gevonden in 'De Zeehond' en die te maken hebben met het verblijf aan boord, zijn ingedeeld volgens een functionele classificatie, die bestaat uit de volgende hoofdcategorieën:

- huisraad
- kombuisgoed
- eet- en drinkgerei
- victualie
- persoonlijke bezittingen.

In het vooronder zijn behalve gereedschap en onderdelen van de scheeps- en bedrijfsuitrusting, enkele persoonlijke bezittingen en boekweidoppen gevonden. De boekweidoppen, die vaak als matrasvulling werden gebruikt en de persoonlijke bezittingen vormen een aanwijzing dat in het vooronder een kooi heeft gezeten, naar alle waarschijnlijkheid voor een knecht. De meeste voorwerpen die behoren tot de categorieën huisraad, kombuisgoed, eet- en drinkgerei, victualie en persoonlijke bezittingen zijn in het achteronder gevonden. Dat betekent dat bijna alle voorwerpen die met het verblijf aan boord te maken hebben in het achterschip thuis horen. Met name de persoonlijke bezittingen vertellen ons iets over de samenstelling van de groep opvarenden. De persoonlijke bezittingen in het vooronder kunnen onder enig voorbehoud worden toegeschreven aan de knecht. In het achteronder zijn mannen-, vrouwen- en kinderschoenen aangetroffen. De aanwezigheid van een vrouw aan boord kunnen we verder afleiden uit de vondst van een schortje, een zogenaamd evaatje en in de categorie toiletgerei uit een parfumsflesje met gouden dop. De aanwezigheid van de schipper blijkt verder uit een aantal andere persoonlijke bezittingen. We mogen aannemen dat het achterschip het verblijf vormde van de schipper en zijn gezin.

In de categorie ontspanning treffen we een

paar schaatsen en een dominospel aan. De schaatsen komen in drie verschillende maten voor. Eén paar is in het vooronder en de rest van de schaatsen is in de woonruimte gevonden.

Enkele gegevens over het schip en de opvarenden konden worden afgeleid uit de vondst van twee plankjes met daarop respectievelijk vermeld de naam van het schip en de bouwdatum (18 DE ZEEHOND 78) en de namen van de schipper en zijn vrouw (* W. VENEMA * 1878 * A. KOERTS *). Uit verhalen van nazaten bleek onder andere dat binnenschipper Willem Venema in 1878 trouwde met Annechien Koerts, de dochter van een werfbaas te Kiel-Windeweer. De vader van Annechien bouwde in 1878 de tjalk 'De Zeehond'. Toen 'De Zeehond' verging was Annechien Koerts in verwachting van haar vierde kind. Aan de hand daarvan kon de datum van ondergang worden bepaald op 1886. Tenslotte bleek uit de mondelinge overlevering dat er inderdaad met een knecht werd gevaren.

Vergelijking van de schriftelijke inventarissen met de inventaris van 'De Zeehond'

Als minimumeis ten aanzien van de schriftelijke inventarissen geldt dat het voorwerp tenminste in twee schepen voor moet komen (tabel 2). Het eerste dat opvalt is dat de archeologische inventaris 'completer' is dan de gecombineerde schriftelijke inventarissen. Er zijn maar een paar voorwerpen die niet in de inventaris van 'De Zeehond' voorkomen in vergelijking tot de schriftelijke inventarissen. Zo ontbreken in de categorie huisraad opbergvoorwerpen. Ook is er geen beddegoed gevonden en is er alleen een aanwijzing voor een slaapplaats in het vooronder. Beide soorten voorwerpen kunnen zijn weggedreven respectievelijk vergaan. De vermeende schaarste aan kookgerei aan boord van 'De Zeehond' - men suggereert dat er een geëmailleerde pannenset aan boord is geweest, die niet in de bodem bewaard is gebleven (Oosting & Vlierman, 1990: p. 60) - wordt niet door de

Tabel 2. Vergelijking van schriftelijke inventarissen van tjakken met de inventaris van 'De Zeehond'.

Tjalk 'De Zeehond'	Tjakken, schriftelijke inventarissen
huisraad	
stoel	stoel
boekweitdoppen	beddegoed
hanglamp	lamp
stoof	stoof
	kist
	mat
mat	
houtsnijwerk, beeldje, sierbord, knop	
pispot	
heideboender, puts, stofblik, strijkijzer	emmer, tobbe
kombuisgoed	
fornuis	kachel
zwavelstokhouder, pook	
waterketel, koekepan, pan	pot, ketel, (koeke)pan
koffiemolen	koffiemolen
eet- en drinkgerei	
bord, schaal, kan, komfoor, deksel,	bord
mosterdpotje, kandijpot, pot	
lepel, vork, theelepel, bestekbak	
kom, theegoed (kop en schotel), koffiegoed (kop en	kom, theegoed/porselein
schotel), roomkan, koffiekan, theepot, schaaltje, diverse	
kopjes en schoteltjes, (stop van) karaf, borrelglas,	karaf, roemer/glas(werk)
chocoladeketel	
virtualie	
	vat
kruik, fles, kan	kruik, (grof) steengoed/aardewerk
pot, voorraadpot	(grof) steengoed/aardewerk, trommel
persoonlijke bezittingen	
want, hoed, riem, kousen/sokken, kleding-	kleding, hemd,
fragmenten, knopen, zakdoek, schort	
	sieraden, gouden ketting, gouden slot, gouden speld,
	zilveren beursje, zilveren doosje, gouden krap
laars, schoen, muil, klomp	
breinaald, garenklosje, punnikklosje,	
textielfragmenten	
zakmes	
pijp, tabakspot, tabaksdoos	
gouden dop van parfumflesje, scheermes, spiegel	flacon met gouden dop
diverse munten	
schaats, dominostenen	
	(kerk)boek

schriftelijke bronnen bevestigd. Qua aantallen zouden we op basis van de schriftelijke bronnen alleen een extra ijzeren pan verwachten. Het ontbreken van messen aan boord van 'De Zeehond' is niet zo merkwaardig. In het totale aantal schriftelijke inventarissen wordt namelijk zes keer bestek genoemd. Messen komen vijf keer voor. Bij de tjalken komt slechts één keer bestek voor. In de categorie victualie ontbreekt aan boord van 'De Zeehond' een watervat. Mogelijk heeft het watervat aan dek gestaan en is als gevolg daarvan niet bewaard gebleven. Tijdens de opgraving leek het er op dat geprobeerd is om met behulp van dynamiet de bovenste delen van het schip te verwijderen (Oosting & Vlierman, 1990: p. 71). Het ontbreken van sieraden aan boord van 'De Zeehond' hoeft niet verbazingwekkend te zijn. De opvarenden hebben de ramp overleefd en tijdens het schip kunnen verlaten. Misschien zijn eventuele kostbaarheden in allerijl bij elkaar gegrist. Wel opvallend is het ontbreken van een spiegel, die zowel in archeologische als schriftelijke inventarissen tot de standaardelementen behoort. Geschriften kunnen in de bodem zijn vergaan of ook zijn meegenomen. De onvolkomenheden van de schriftelijke inventarissen moeten in dit beperkte kader buiten beschouwing blijven. De categorie persoonlijke bezittingen is, behalve wat betreft de sieraden, archeologisch ook beter vertegenwoordigd. Mogelijk dat een aantal voorwerpen in deze categorie buiten de boedelbeschrijving terecht kwamen, omdat ze al als erfstukken waren vergeven. Zakgeld komt niet voor in de schriftelijke inventarissen, wel worden soms niet onaanzienlijke bedragen als spaargeld genoemd. Dat hoort echter thuis bij de financiën als onderdeel van de categorie administratie.

Conclusie

Ondanks deze verschillen in samenstelling van beide soorten inventarissen, zijn er ook treffende overeenkomsten, zelfs in detail. Het gaat dan om voorwerpen als een kof-

fiemolen, een glazen karaf en flacon met gouden dop.

In het opgravingsverslag over 'De Zeehond' wordt het vermoeden uitgesproken dat er weinig van schip en inventaris kan zijn gered. Op basis van de vergelijking met schriftelijke bronnen kan wat betreft de voorwerpen, die betrekking hebben op het verblijf aan boord, dit vermoeden worden bevestigd. Met dien verstande dat het geringe aantal bestudeerde schriftelijke inventarissen uitspraken over een 'standaardinventaris' wat voorbarig maken.

Summary

In this paper two different kinds of ship's inventory are compared. One archaeological inventory of a 19th century tjalk and seven written inventories of other 19th century tjalken. The written inventories only list objects relating to life on board. Therefore only objects of this type are compared. The expectation that the archaeological ship's inventory is reasonably complete is supported by the written inventories.

Literatuur

- Oosting, R. & K. Vlierman, 1990. 'De Zeehond', een Groninger tjalk gebouwd in 1878, vergaan in 1886 (= Flevobericht nr. 323). Lelystad.
- Schuurman, A.J., 1989. *Materiële cultuur en levensstijl*. Utrecht.

Geraadpleegd archief: Rijksarchief Groningen, Notariëel Archief, Standplaats 31, aktenrs. 128, 19; 128, 26, Standplaats 39, aktenr. 263, 836, Standplaats 43, aktenrs. 119, 978; 126, 1845; 121, 1241; 127, 1947; 132, 2449; 136, 2868; 138, 3115; 138, 3120; 148, 495; 151, 994; 151, 1075; 152, 1117; 155, 1355; 158, 1812, Standplaats 46, aktenr. 1640, 13.